

Tahrir, ts. (Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye), VII, 159; Moses Maimonides, *Mishneh Torah* (trc. P. Birnbaum), New York 1974, Sefer Torah, VIII/4; ayrıca bk. tercüme edenin girişi, s. 1; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, Kahire 1388, I, 144; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hidâyetü'l-hayâra fî ecvibeti'l-yehûd ve'n-naşârâ* (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ), Kahire 1407/1987, s. 135; Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Cize 1417-18/1997, III, 78-82; VIII, 531; Yosef Albo, *Sefer ha-İkarim* (ed. ve trc. Isaac Husik), Philadelphia 1946, III, 22, 284; *The Kitâb al-Târikh of Abu'l-Fath* (nşr. ve trc. P. Stenhouse), Sidney 1985, s. 44-48, 95-98; Süyûtî, *el-İtkân* (Bugâ), I, 165; Saadia Gaon, *The Book of Beliefs and Opinions* (trc. S. Rosenblatt), New Haven-London 1976, s. 335 (IX/4); R. Simon, *A Critical History of the Old Testament*, London 1682; F. Josephus, *The Complete Works* (trc. W. Whiston), Nashville 1998, s. 376-378 ("Antiquities of the Jews", XII/2:11-15); M. Friedlander, *Essays on the Writings of Abraham Ibn Ezra*, London 1877, IV, 60-67; *Selections from the Arabic Writings of Maimonides* (ed. I. Friedlander), Leiden 1909, s. 35-36; I. Davidson, *Saadia's Polemic Against Hiwi el-Belhî: A Fragment Edited from Genizah MS*, New York 1915, s. 23-26; *Pirke de-Rabbi Eliezer* (ed. G. Friedlander), London 1916, s. 10-13; K. Kohler, *Jewish Theology: Sistematically and Historically Considered*, New York 1918, s. 46; M. Gaster, *The Samaritans: Their History, Doctrines and Literature*, London 1925, s. 191-192; M. Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhillü'l-irfân*, Kahire, ts., I, 52-53; B. de Spinoza, *A Theologico Political Treatise* (trc. R. H. M. Elwes), New York 1951, s. 121-125; Ahmed Rîzâ, *Mu'cemü metn'l-luğa*, Beyrut 1377/1958, I, 414; B. M. Casper, *An Introduction to Jewish Bible Commentary*, London 1960, s. 37; Avraham Sadaqa – Ratson Sadaqa, *Hamisheh Humshei Torah*, Tel Aviv 1964, I-VIII; A. Suelzer, "Modern Old Testament Criticism", *The Jerome Biblical Commentary* (ed. R. E. Brown v.dğr.), London 1968, II, 596; M. Mendelssohn, *Jerusalem and other Jewish Writings* (der. ve trc. A. Jospe), New York 1969, s. 137-138; B. J. Bamberger, *The Story of Judaism*, New York 1970, s. 280-281; J. H. Hayes, *Introduction to the Bible*, Philadelphia 1971, s. 28; J. B. Agus, "The Conservative Movement", *Understanding American Judaism* (ed. J. Neusner), New York 1975, s. 203; *Tanna de be Eliyahû* (trc. W. G. Braude – I. J. Kapstein), Philadelphia 1981, Eliyahu Zuta, s. 10; Eliyahu Rabah, s. 14; A. S. Halkin, "A Karaite Creed", *Studies in Judaica, Karaitica and Islamica* (ed. S. R. Brunswick), Ramat-Gan 1982, s. 151-152; M. Hüseyin Tabâtâbâî, *el-Mizân*, Beyrut 1983, III, 9; XV, 209; *Mesakhtot Kitanot*, London 1984 (Soferim, XI/1); A. Geiger, *Judaism and Its History*, New York 1985, s. 39-48; N. T. Lopes Cardozo, *The Infinite Chain: Torah, Masorah and Man*, Jerusalem 1989, s. 37; R. E. Friedman, *Kitabî Mukaddes'i Kim Yazdı?* (trc. Muhammet Tarakçı), İstanbul 2005, s. 18-44; H. Hirschfeld, "Mohammedan Criticism of the Bible", *The Jewish Quarterly Review*, XIII, Philadelphia 1901, s. 222-240; D. R. Blumenthal, "Revelation: A Modern Dilemma", *Conservative Judaism*, XXXI/2, New York 1977, s. 63; N. W. Cohen, "The Challenges of Darwinism and Biblical Criticism to American Judaism", *Modern Judaism*, IV/2, Oxford 1984, s. 124; H. Lazarus-Ya-

feh, "Tahrif and Thirteen Torah Scrolls", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, XIX, Jerusalem 1995, s. 85; a.m.f., "Tawrât", *EJ²* (Ing.), X, 393-395; M. Schloessinger, "Hiwi Al-Balkhi", *JE*, VI, 429-430; L. Blau, "Torah", a.e., XII, 196; J. Horowitz, "Tevrat", *JA*, XII/1, s. 219-221; A. M. Habermann, "Saadia (Ben Joseph) Gaon", *EJd.*, XVII, 612.

BAKİ ADAM

TEVRİYE

(التوریه)

Yakın ve uzak iki anlama gelen kelimenin uzak anlamını kastetmek mânâsında bedî' terimi.

Sözlükte **very** kökünden türeyen **tevrîye** "gizlemek, sözden ilk anlaşılacak mânâyı gizleyip başka bir anlam kastetmek" demektir (*Lisânü'l-'Arab*, "vry" md.). Kur'ân-ı Kerîm'de "örtmek; örtünmek, gizlenmek" anlamında aynı kökten türeyen fiiller yer almaktadır (M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "vry" md.). Belâğatın bedî' kısmında mânâyı güzelleştiren söz sanatlarının en önemlilerinden olan tevrîye biri kelime söylenildiğinde herkesçe anlaşılan, diğeri sadece erbabı tarafından bilinen iki anlamlı kelimeyi gizli bir karineye dayanarak uzak anlamında kullanmayı ifade eder. Tevrîye düşünülerek gerçeğine ulaşılabildiği için estetik değeri yüksek bir söz sanatıdır. Tevrîye'nin yakın mânâ (örtünme unsur: müverrâ bih) ve uzak mânâ (örtülen unsur: müverrâ anh) şeklinde iki temel ögesi bulunur. Yakın ve uzak mânâların ikisi de hakikat veya biri hakikat, diğeri mecaz olabilir. Tevrîye gelişim tarihi boyunca başka isimlerle de ele alınmıştır. Abdülkâhîr el-Cür-cânî ile ona uyan Fahreddin er-Râzî, ayrıca Ebû Ya'kûb Sekkâkî tarafından kullanılan "ihâm / tevhim" (yanılgıya düşürmek) sanatın muhtevasına en uygun isimlerden biridir. "Tevcîh" de (sözünü iki yönlü olarak söylemek) sanata uyan terimlerden biridir. Ziyâeddin İbnü'l-Esir "mugâlata manevîyye" (anlam yanıltmacası) terkinin kullanılmıştır; ayrıca "ibhâm, tahyîl" terimlerine de yer verilmiştir (Safedî, s. 152-161). Tevrîye bazı kategorilere ayrılır.

1. Mücerrede. İbnü'n-Nâzım, Hatîb el-Kazvîni ve *Te'lîhîş* şârihlerine göre sadece yakın anlamla, Safedî'den itibaren İbn Hicce ve diğer belâgat müelliflerine göre hem yakın hem uzak anlamla ilgili hiçbir kayıt içermeyen tevrîye türü olup bu da iki çeşittir. Birincisine örnek olarak şu âyetler zikredilebilir: Hz. Yûsuf'un kardeşleri babalarına, "Vallahi sen hâlâ eski dalâlinin için-

desin dediler" (Yûsuf 12/95). Tevrîye konusunda bulunan dalâlin yakın anlamı "şaşırtma, sapırtma" ve uzak anlamı "sevgi" ile ilgili kayıtlar yoktur. Yine, "Sizi vasat bir ümmet kıldık" meâlindeki âyette (el-Bakara 2/143) vasat tevrîyesinin yakın anlamı "orta düzeyde", asıl amaçlanan uzak anlamı ise "hayırlı" ile ilgili kayıt mevcut değildir. Şiirden örnek olarak Muhyiddin b. Zeylâk'ın, "Sen bedr olmasaydın / Hediye etmezdi sana sevr hameli" dizesinde bedr "dolunay" ve Bedreddin adlı memduh, sevr "öküz" ve "boğa burcu", hamel "kuzu" ve "koç burcu" demektir. Hem yakın hem uzak anlamla ilgili kayıt bulunduğu için hiç kayıt yokmuş (mücerrede) konumunda bulunan ikinci türe örnek olarak şu beyit gösterilebilir: "رَمَى مِنَ اللَّحْظِ سَهْمًا / بِهِ نَمُوتُ وَ نَبَلًا" (Bakışlarıyla bir ok fırlattı / Onunla ölür, onunla çürüyüp gideriz; İbn Mükânîs). Burada "ok" ve "çürürüz" mânâlarına ihtimali olan "neblâ" tevrîyesinin yakın anlamıyla ilgili "sehm" (ok), uzak anlamıyla ilgili "nemütü" (ölürüz) kayıtları mevcuttur.

2. Müreşşaha. Yakın anlamla ilgili kayıt bulunan tevrîyedir. Yakın anlam kelimesinin açık mânâsı olduğundan kayıt onu açıklığa kavuşturmak için değil pekiştirmek için getirilir. Bundan dolayı müreşşaha (güçlendirilmiş) sıfatıyla nitelendirilmiştir. İlgili kayıtlar tevrîye kelimesinden önce veya sonra gelmesine bağlı olarak iki şekilde gerçekleşir. a) "والسَّمَاءُ بِنِينَاهَا بَائِدٌ" (Göğü kendi ellerimizle kurduk) âyetinde (ez-Zâriyât 51/47) müfessirlerin çoğuna göre "eydî" kelimesi "kuvvet ve kudret" şeklinde yorumlandığından tevrîye olup yakın anlamı "eller", uzak anlam "kudret"tir. İş daha çok ellerle görüldüğü için yakın anlamla ilgili "kurduk" fiili önce getirilmiş bir kayıttır. b) "قَالَتْ قِفُوا وَاسْتَمِعُوا مَا جَرَى / خَالِي قَدْ هَامَ" (Dedi: Durun da dinleyin olanı / Benim ben'im herkes tutkundur). Burada yakın anlamı "dayı", uzak anlamı "ben" olan "hâl" tevrîyesinin yakın anlamıyla ilgili "amm" (amca) kaydı sonra gelmiştir, uzak anlamı ise "herkes"tir.

3. Mübeyyene. Bu türde uzak anlamla ilgili kayıt bulunur. Uzak anlam kapalı ve gizli olup sadece erbabı tarafından bilindiğinden kayıt sayesinde açıklığa kavuşmuş olur. Kayıt tevrîye kelimesinden önce veya sonra gelebilir. a) "فَالْيَوْمَ نَنْجِيكَ بَدَنًا" (Bugün seni [Firavun] zırhınla kurtaracağız) âyetinde (Yûnus 10/92) beden kelimesi "vücut" ve "zırh" anlamında tevrîye olup kendisinden önce "zırh" anlamıyla ilgili kurtarma kaydı yer almıştır. b) "مَلِكْتُ الْخَافِقِينَ" (Hâfikayn'a mâlik oldun da böbürlendikçe böbürlen-

TEVRİYE

din / Halbuki onlar benim kalbimle senin küpenden başka bir şey değildir; İbn Senâülmülk). Burada yakın anlamı “doğu ile batı”, uzak anlamı “bir yer adı” olan Hâfikayn tevriyesinin uzak anlamıyla ilgili kalp ve küpe kayıtları sonra gelmiştir.

4. Müheyye. Uzak veya yakın anlamla ilgili bir kayıt kelimenin tevriye şeklinde yorumlanmasına hazırlayıcı olur. Kelime bu kayıt bulunmadan tevriye olarak yorumlanamaz. Bunun aksine müreşşah ve mübeyyen tevriyelerdeki pekiştirici ve açıklayıcı kayıtlar olmadan da tevriye teşekkül eder. Ayrıca kayıtlar tevriye kelimesi gibi iki anlama gelebilen lafızlardan meydana gelmez. Bu tür tevriye kelimesinden önce veya sonra bulunması, iki veya daha çok tevriye kelimesinin birbirini desteklemesi biçiminde üç konumda bulunur. **a)** İbn Senâülmülk asıl adı Ömer olan, Eyyübîler’in Hama kolunun kurucusu el-Melikü'l-Muzaffer'i övdüğü kasidesinde şöyle demektedir: “وأظهورت فينا من سميتك سنة / فأظهورت ذلك ذاك” (Aramızda adaşının [Hz. Ömer] sünnetini yaşattın da / O gelenekten olarak bu ihsanı farzettin). Beyitte yakın anlamı “farz”, uzak anlamı “ihsan” olan farz tevriyesi, ayrıca yakın anlamı “geleneğe” uzak anlamı “işte tezlik” olan nedb tevriyesinden önce bunları tevriye yorumuna hazırlayıcı olarak “sünnet” kaydı gelmiştir. **b)** Hz. Ali'nin Eş'as b. Kays hakkındaki, “إنه كان يحوك الشمال باليمين” (O sağ eliyle örtüler dikirdi) sözünde yakın anlamı “sol el”, uzak anlamı “örtüler” olan “şimal” tevriyesinin hazırlayıcısı konumundaki yemin (sağ el) kaydı sonra gelmiştir. **c)** Çok tevriyeli. **1.** İki tevriyeli. Ömer b. Ebû Rebîa'nın, “Ey Süreyyâ'yı Süheyl'e nikâhlayan / Ömrüne bereket, onlar nasıl birleşebilir ki / Süreyyâ müstakil olunca Şamlı, Süheyl müstakil olunca Yemenlidir” anlamındaki beyitlerinde süreyyâ ve süheyl tevriyelerinin yakın anlamları “yıldız”, uzak anlamları Süreyyâ adlı kadınla Süheyl adlı erkek olup her biri diğerini tevriye anlamını yüklenmeye hazırlamıştır. Süheyl yerine başka bir erkek adı anılsaydı tevriyeli anlam oluşmazdı. Ayrıca burada nikâhlayan ifadesi iki kelimenin uzak mânasını, Şamlı ve Yemenli kayıtları yakın anlamını tevriyeye hazırlamaktadır. Çünkü Süreyyâ Şam tarafında kuzeyde bulunan yıldızın adı, Süheyl de Yemen tarafında güneyde bulunan ay menzildir. **2.** İki den fazla tevriyeli için Harîrî'nin şu beyti meşhur örnektir: “وحرف / كنون تحت راء ولم يكن / بدال يؤم الرسم غيره النقط” (Bir deve ki nûn harfi gibi büküm büküm olmuş, çiğere çiğere vuran acımasız bir binici altında / Yağmurların değiştirip anıların izlerini

sildiği konak kalıntılarına doğru yön tutmuş). Burada “harf, râ, dâl, resm ve nakt” kelimeleri birbirini tevriye yorumuna hazırlayıcı durumdadır. Yakın anlamları “harf, râ, dâl, yazmak, noktalamak”tır. Asıl maksat olan uzak anlamları ise “deve (harf), çiğere vuran (râ), yumuşak davranan (dâl: delâ'dan), konak yeri kalıntısı (resm) ve yağmur damlaları”dır (nakt).

Tevriye mecazla kinayedden karinesinin gizli olmasıyla, ayrıca yakın ve uzak anlamlar arasında bir âlâka bulunmaksızın bağlamdan ve lafzın kendisinden anlaşılmasıyla ayrılır. Mecaz ve kinayedde iki anlam arasında bir âlâkanın bulunması şarttır ve karine genellikle açık durumda olur. Tevriyenin lugazdan farkı, tevriyede birden çok anlamı olan kelimenin bulunması ve lafzın delâleti şart iken lugazda şart görülmemesidir. Safedî ve İbn Hicce gibi edipler yazdıkları eserlerde tevriyeyi “istihdâm” sanatıyla birlikte ele almışlardır. İstihdâm ve tevriye ortak anlamı kelimelerden meydana gelmekle birlikte istihdâmda kelimenin kendisiyle bir anlamı, zamir veya zamirleriyle başka anlamı kastedildiği için tevriyeden farklıdır.

Tevriyenin belâgat yönü şu üç özelliğinden saklıdır: **1.** Asıl anlatılmak istenen uzak anlamın yakın anlamın arkasından ve perde altından zuhur etmesi, güzel bir kadının cemalinin peçesinin altından görünmesine benzer. **2.** Muhatap tevriye sözünü işitince karine gizli olduğu için ilk anda yakın mânayı anlar. Daha sonra düşünerek uzak anlamı bulduğu için ruhunda bir huzur hisseder. **3.** Açıkça söylenmesi sakıncalı olan sözlerin yalana başvurmadan örtülü biçimde dile getirilmesine imkân verir. Hicret sırasında Hz. Peygamber için, “Bu kimdir?” diye soranlara “هاد يهيني” (bana çölde yol gösteren bir rehber) şeklinde tevriyeli cevap veren Ebû Bekir bu suretle hem durumu saklamış hem de yalana başvurmamıştır. Bu sözle o yakın anlamıyla “yol gösteren rehber”, uzak anlamıyla “İslâm yolunu gösteren peygamber” demek istemiştir. Sözün bu şekilde anlaşılmasına Resûl-i Ekrem'in konumu bir karine teşkil etmektedir (İbn Hicce, *Hizânetü'l-edebe*, II, 41). Özellikle Kur'an'daki müteşâbih âyetlerin ve hadislerle sahâbe sözlerinin yorumunda en iyi yardımcılarından biri tevriyedir. Sekkâkî, Kur'an'daki müteşâbih âyetlerin çoğunun tevriye üslûbunda olduğunu belirtmiştir (*Miftâhu'l-ülûm*, s. 427).

Eski Arap şairlerinde tevriye sanatı nâdir görülür. Sekkâkî'nin aktardığı şu dize

kadim bir şaire aittir: *حملناهم طراً على الدهم / بعد ما / خلعتنا عليهم بالطعان ملابساً* (Onların hepsini zincirlere vurduk / Mızrak darbeleriyle giysilerini parçaladıktan sonra). Buradaki “dühm” tevriyesinin yakın anlamı “yağız atlar”, uzak anlamı “bukağılar, zincirler”dir. Tevriye konusunda yeni şairlerle edipler özellikle VII (XIII) ve VIII. (XIV.) yüzyıllarda güzel eserler ortaya koymuş, üstün maharet sergilemiştir. Bunlardan Kâdî el-Fâzıl ile İbn Senâülmülk'ten başlayarak İbn Mükânîs ve Bedreddin İbnü'd-Demâminî'ye kadar Mısırlı ve Suriyeli birçok şair anılabilir (örnekler için bk. İbn Hicce, *Hizânetü'l-edebe*, II, 46-245).

Tevriye kelimesini terim anlamında ilk kullanan edibin Câhiz (ö. 255/869) olduğu söylenirse de Câhiz tevriyeyi “bir şeyi diğeriyle örtmek, gizlemek” şeklinde sözlük mânasında kullanmıştır (*Kitâbü'l-Hayevân*, V, 277, 280). Tevriyeye terim içeriğiyle belki de ilk defa yer veren İbn Reşîk el-Kayrevânî onu işaret kapsamında ve işaret yoluyla bir anlama delâlet eden belâgat çeşitlerinden saymış ve kinayeye benzer bir tür olarak değerlendirmiştir (*el-Umde*, I, 280). Daha sonra Abdülkâhîr el-Cürçânî, Fahreddin er-Râzî ve Sekkâkî onu “ihâm” adıyla incelemiştir. İbn Münkız konuyu tevriye adıyla ele almış, belki de terim anlamına en yakın açıklamayı ilk defa o yapmıştır. İbn Münkız tevriyeyi “iki anlamı kelimededen kastedilen anlamın diğer anlamla örtülüp gizlenmesi” diye tanımlamıştır (*el-Bedî*, s. 60). İbn Ebû'l-İsba'nın, “söz sahibinin kelimenin muhtemel iki anlamından birini kullanıp diğerini ihmal etmesi ve asıl muradının ihmal ettiği mâna olması” şeklindeki açıklaması terim anlamına daha yakındır. Şehâbeddin Mahmûd el-Halebî ile Nüveyrî, Kur'an'da da örnekleri bulunduğu için ihâm kavramını uygun bulmamış, konuyu “tahyil” başlığı altında ele almıştır. “Uzak ve yakın iki mânası olan kelimenin uzak anlamını kastetmek” şeklindeki yerleşmiş tevriye tanımı Abdülkâhîr el-Cürçânî, Fahreddin er-Râzî, Sekkâkî, İbnü'n-Nâzım ve Hatîb el-Kazvîni çizgisinde devam etmiş, *Telhîş* şârihleri de buna uymuştur. Tevriyenin mücerrede ve müreşşaha türlerini muhtemelen ilk defa İbnü'n-Nâzım ortaya koymuş, Kazvîni de ondan yararlanmıştır. Ancak her iki müellif mücerredeyi sadece yakın anlamla ilgili kayıt taşımamakla sınırlandırmıştır. Bu anlayışı *Telhîş* şârihleri de sürdürmüştür. Tevriyenin dört türünü ilk ortaya koyan Safedî olmuştur. Safedî, *Fazzü'l-hitâm 'ani't-tevriye ve'l-istihdâm* adıyla bir eser yazmış, İbn Hicce ondan esinlenerek *Keşfü'l-li-*

şâm ‘an vecihî’t-tevriye ve’l-istiḥdâm’ı kaleme almıştır. İbn Hicce, tevriyeye 200 sayfadan fazla yer verdiği *Ḥizânetü’l-edebe*’inde (II, 40-253) anılan eserinin muhtevasını yansıtmış olmalıdır. Tevriye sanatının yoğun biçimde kullanıldığı Endülüs’te İbn Hâtîme’nin divanındaki tevriye içeren şiirleri öğrencisi İbnü’z-Zerkâle müstakıl bir eserde toplamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Câhiz, *Kitâbü’l-Ḥayevân*, V, 277, 280; İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-‘Umde* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1353/1934, I, 280-282; İbn Münkız, *el-Bedî‘ fi nakdi’s-şi‘r* (nşr. Ahmed Ahmed el-Bedevis – Hâmid Abdülmecîd), Kahire 1380/1960, s. 60 vd.; Fâhreddin er-Râzî, *Nihâyetü’l-icâz* (nşr. Bekrî Şeyh Emîn), Beyrut 1985, s. 291; Ebû Ya’kûb es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘ulûm* (nşr. Naîm Zerzûr), Beyrut 1403/1983, s. 427; Ziyâeddin İbnü’l-Esir, *el-Meselû’s-sâ‘ir* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut 1411/1990, II, 203-210; İbn Ebû’l-İsba’, *Bedî‘u’l-Kur’ân* (nşr. Hifnî M. Şeref), Kahire 1392/1972, s. 102-103; a.m.f., *Tahrîrû’t-Tahbîr* (nşr. Hifnî M. Şeref), Kahire 1383, s. 268-274; İbnü’n-Nâzım, *el-Mişbâh fi’l-me‘ânî ve’l-be-yân ve’l-bedî‘* (nşr. Abdülhamîd Hindâvî), Beyrut 1422/2001, s. 252-254; Şehâbeddin Mahmûd, *Ḥüsnu’t-tevessül ilâ şinâ‘ati’t-teressül* (nşr. Ekrem Osman Yûsuf), Bağdad 1400/1980, s. 248-251; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, VII, 131-132; Hâtîb el-Kazvîni, *el-İzâh* (nşr. M. Abdülmün‘im el-Hafâcî), Kahire 1400/1980, s. 499-501; Şürûhu’t-Telḥîş, Kahire 1937, IV, 322-326; Yahyâ b. Hamza el-Alevî, *eṭ-Ṭurâzü’l-mütezzammîn fi esrârî’l-belâğa*, Kahire 1332/1914, III, 62-66; İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Fevâ‘id*, Kahire 1327, s. 136 vd.; Safedî, *Fazzû’l-ḥitâm ‘ani’t-tevriye ve’l-istiḥdâm* (nşr. M. Abdülazîz el-Hinnâvî), Kahire 1399/1979, tür.yer.; Teftâzânî, *el-Muṭavvel*, İstanbul 1304, s. 330-331; Zerkeşî, *el-Burhân*, III, 445-447; İbn Hicce, *Keşfü’l-lîşâm ‘an vecihî’t-tevriye ve’l-istiḥdâm*, Beyrut 1312, tür.yer.; a.m.f., *Ḥizânetü’l-edebe* (nşr. Selâhaddin el-Hevvârî), Beyrut 1426/2006, II, 40-253; İbn Ma’sûm, *Envârü’r-rebî‘ fi envâ‘il-bedî‘* (nşr. Şâkir Hâdî Şükr), Nefec 1388/1968, V, 5-15; Besyûnî Abdülfettâh Besyûnî, *‘İlmü’l-bedî‘*, Kahire 1408/1987, s. 45-56; Ahmed Matûb, *Mu‘cemü’l-muşṭalahâti’l-belâğüyye ve teṭavvürühâ*, Beyrut 1996, s. 433-437.

İSMAIL DURMUŞ

□ TÜRK EDEBİYATI. Tevriye klasik belâgat kitaplarında anlamla ilgili sanatlar arasında zikredilmişse de başka bir dile çevrilmesi halinde sanatı meydana getiren anlam çokluğu kaybolacağından lafız sanatları arasında da gösterilmiştir (Cevdet Paşa, s. 168; Bilgegil, s. 192). Bazı belâgat kitaplarında tevriye ihâmından sayılmış, tahyîl, tevcih, mugalata, zülvecheyn, cinâs-ı ma’nevî, kinaye ve ibham sanatlarıyla birlikte incelenmiştir. Recâzâde Mahmud Ekrem, “diğer bir şeyi hatıra getirmek için bir şey söylemek” biçimindeki tanımı altında tevriye ve telmihi birleştirmiştir (*Ta’lim-i Edebiyyât*, s. 273). Belâgat

kitaplarında tevriye ve ihâm konusundaki farklılık şairin maksadıyla alakalıdır. Buna göre tevriyede kelimenin yakın anlamı ikinci planda tutularak uzak anlam hedeflenir. “Vehme, şüpheye düşürmek” anlamındaki ihâm ise şairin veya edibin birden fazla anlama gelen bir kelimeyi hangi anlamda kullandığını kesin biçimde bilinememesidir. Özellikle Türkçe belâgat kitaplarında bazan her iki kavrama aynı anlama delâlet etmek üzere yer verilmiştir (Coşkun, s. 114-118).

Tevriyeyi oluşturan kelimenin yakın anlamı ve uzak anlamı vardır. Yakın anlamı kelimenin akla ilk gelen temel anlamı olup bu anlam diğer kelimelerle desteklenir. Uzak anlam ise yine ifadedeki bazı kelimelerin yönlendirmesiyle ortaya çıkar. Bu ikinci anlamla söyleyiş zenginleştirilir. Meselâ Hayâlî için söylenen, “Sözü dilde hayâlî gözde kaldı” mısraındaki hayâlî kelimesiyle ilk kastedilen kelimenin temel anlamıdır. Ancak bu kelimeyle şairin mahlası da kastedilmek suretiyle mısraın anlamı zenginleştirilmiştir. Mısra da yer alan dil kelimesinin anlamı Farsça’da “gönül”, Türkçe’de “lisan”dır. Hayâlî kelimesinin yakın anlamı dil kelimesinin her iki anlamıyla uyuşmaktadır. Bâkî, “Minnet Hudâ’ya devlet-i dünyâ fenâ bulur / Bâkî kalır sahîfe-i âlemde adımız” beytinde yakın anlamı “kalıcı olan”, uzak anlamı şairin mahlasını ifade eden bâkî kelimesi tevriyeli kullanılmıştır. Tevriyede bir sebebe/nükteye bağlı olarak maksat gizlenir. Zira maksadı işaret yoluyla veya dolaylı biçimde anlatmak sözü daha etkili hale getirir. Maksadın uzak mâna ile ifadesi anlatıma bir incelik katıyorsa veya anlatımı daha güçlü ve etkili hale getiriyorsa tevriyeye başvurulur. Böylece şair bir tür zekâ oyunuyla söze anlam zenginliği kazandırmış olur.

Tevriye yapılışına ve anlam özelliklerine göre çeşitlilik göstermektedir. Yapılışlarına göre tevriyeler dörde ayrılır. 1. Mücerret tevriye. İfadede tevriyeli kelimenin yakın veya uzak anlamından birine ait bir işaret bulunmayan tevriyedir. Mücerret tevriyelerin bir kısmında kelimenin uzak anlamı niyet, muhatap, zaman ve mekân gibi ifade dışı unsurlarla belirlenir; buna “hal tevriyesi” denilebilir (*a.g.e.*, s. 107). Meselâ Hüsnî’nin, “Sordum nigârî dediler ahbâb / Semt-i Vefâ’da doğru yoldadır” beytinde vefa ve doğru yol kelimelerinde tevriye vardır. Vefa semti tamlaması yakın anlam olarak sevgilinin bulunduğu yeri, İstanbul’daki Vefa semtini, uzak anlamıyla sevgilinin vefakâr ve sâdik olduğunu belirtmektedir. Vefanın yakın anlamı-

nın semt ismi olması için sevgilinin Vefa’da oturması ve orada oturduğunun bilmesi gerekir. Yine “doğru yoldadır” sözü yakın anlamıyla sevgilinin evinin Vefa semtinde yol üzerinde olduğunu veya Doğru-yol caddesinde bulunduğunu, uzak anlamıyla sevgilinin iffet sahibi olduğunu bildirmektedir. 2. Müreşşah tevriye. Tevriyeli kelimedenden önce veya sonra yakın anlamla ilgili kelime ya da söz diziminin zikredilmesiyle meydana gelir. Meselâ, “Verdim gönül o gül-ruhun âline aldanıp / Etmezdi kimse eylediğim rengi ben bana” beytinde al kelimesi (kırmızı / hile, tuzak) tevriyeli kullanılmış olup gül-ruh (gül yankı) terkihiyle ikinci mısradaki renk kelimesi (renk / hile, aldatmaca) al kelimesinin yakın anlamının kırmızı olduğunu göstermektedir. 3. Mübeyyen tevriye. Tevriyeyi meydana getiren kelimedenden önce veya sonra uzak anlamla ilgili bir kelimenin zikredilmesiyle oluşur. Nâilî’nin, “Küyunda nâle kim dil-i müştâktan kopar / Bir nağmedir hicâzda uşşâktan kopar” beytinde hicaz (Mekke ve Medine / hicaz makamı) ve uşşak (âşıklar / uşşak makamı) kelimeleri tevriyeli kullanılmış, uzak anlam olarak da nağme kelimesiyle irtibatlandırılmıştır. 4. Müheyyi tevriye. Tevriyeli kelimenin uzak mânasıyla ilgili bir veya birkaç sözü daha önce zikredilerek ikili anlama zemin hazırlanan tevriyedir. Keçecizâde İzzet Molla’nın, “Tecemmu’ eyleyip meydân-ı lahme / Tuz ekme hâini bir nice bâğî / Koyup kaldırmadan ikide birde / Kazan devrildi söndürdü ocağı” mısralarında şair ocak kelimesini tevriyeli kullanmış, uzak anlam yerine Yeniçeri Ocağı’nı hedeflemiş, “kazan devrildi” sözüyle zihni bu algıya hazırlamıştır.

Tevriye sanatının en önemli kaynağı cinaslı kelimelerdir. Bu sebeple bazı belâgatçılar tevriyeyi “cinâs-ı ma’nevî” şeklinde tanımlamaktadır (*a.g.e.*, s. 108). Fuzûlî’nin, “Sakin gönülüm yıkarsın pendden demurma ey nâsih / Hevâ-yı nefis ile bir mülkü vîrân eylemek olmaz” beytinde Arap harflerinden nûn, fâ, sîn ile (n-f-s) yazılan kelime hem “nefs” hem “nefes” biçiminde okunabilmektedir. Kelimenin birinci anlamı nefistir (benlik). Beytin vezni ve genel anlamı kelimenin nefis şeklinde okunmasını gerekli kılmaktadır. Buna rağmen beyitteki hevâ ile (hava, nefes) dem (soluk, nefes) kelimenin “nefes” anlamını desteklemektedir. Yine Zâtî’nin, “Gül gülse dâim ağlasa bülbül aceb değil / Zirâ kimine ağla demişler kimine gül” beytinde ikinci gül kelimesinde böyle bir tevriye mevcuttur.